

DUIITS
DERDE GRAAD TSO
TOERISME

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

September 2003
LICAP – BRUSSEL D/2003/0279/004

DUIITS
DERDE GRAAD TSO
TOERISME

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

LICAP – BRUSSEL D/2003/0279/004

September 2003

Vervangt D/1992/0279/068

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

1	Beginsituatie.....	5
2	Algemene doelstellingen	6
3	Leerplandoelstellingen, leerinhouden, pedagogisch-didactische wenken, evaluatie, minimale materiële uitrusting	7
3.1	Intercultureel leren.....	7
3.2	Luistervaardigheid	9
3.3	Leesvaardigheid	11
3.4	Spreekvaardigheid/Gespreksvaardigheid	14
3.5	Schrijfvaardigheid.....	17
3.6	Grammatica.....	19
3.7	Woordenschat	21
4	Algemene pedagogisch-didactische wenken	23
4.1	Christelijke inspiratie	23
4.2	Verwerking van moderne didactische inzichten	24
4.3	Rol van de moedertaal	25
4.4	Authenticiteit.....	25
4.5	Oefening en toetsing	25
4.6	Specificiteit van de studierichting	26
4.7	Vakgroepwerking.....	27
5	Bibliografie	27
5.1	Didactiek van het DaF-onderwijs	27
5.2	Vaktijdschriften	29
5.3	DaF op het internet.....	31
5.4	Woordenboeken	32
5.5	Grammatica.....	32
5.6	Vaktaal hotel en toerisme.....	32

1 Beginsituatie

- Dit leerplan Duits is bestemd voor leerlingen van de derde graad TSO in de studierichting Toerisme. Duits behoort hier tot het fundamenteel gedeelte (verplicht leerplan).
- In de tweede graad hebben de meeste leerlingen al één jaar Duits met één of (volgens de aanbevelingen van het VVKSO) twee uur per week gehad. Zij zouden de minimumdoelstellingen van het leerplan Duits TSO tweede graad moeten hebben bereikt: ze hebben interesse voor enkele aspecten van het dagelijks leven in Duitstalige landen en bezitten de nodige feitenkennis om in een beperkt aantal concrete taalsituaties te functioneren. Ze begrijpen daarbij aansluitende lees- en luisterteksten en kunnen deelnemen aan zeer korte, eenvoudige dialogen; met hulpmiddelen kunnen ze zeer eenvoudige, korte boodschappen schrijven; ze hebben een minimaal inzicht in een aantal grammaticale elementen, zodat die geen belemmering vormen voor de communicatieve lees- en luisterdoelen; ze kunnen maximaal gebruik maken van de verwantschap Duits-Nederlands en hebben hun taalleervaardigheid verder opgebouwd.
- Om de beginsituatie van de leerlingen duidelijk te kennen, is het op de eerste plaats nodig dat de leraar contact opneemt met de leraar Duits van het vorige jaar en te weten komt, in welke mate de doelstellingen van de initiatie Duits in de tweede graad bereikt zijn. Verder zal de leraar informatie inwinnen, via bijvoorbeeld een kleine enquête (met een instaptoets) over het niveau van de leerlingen. Waarschijnlijk zal hij ervaren dat, ook al waren de doelstellingen op het einde van het vorige schooljaar gerealiseerd, vele verworvenheden in de loop van de vakantiemaanden vervaagd zijn en dat zowel kunde als kennis meer dan te wensen overlaten. De leerkracht zal daarom best een deel van de beginmaanden wijden aan herhaling en inoefening van de vaardigheden die in de tweede graad behandeld werden.
- Waar uitzonderlijk Duits pas vanaf de derde graad wordt aangeboden, zullen de doelstellingen van dit leerplan slechts beperkt en met een andere beheersingsgraad gerealiseerd kunnen worden.
- Tevens zal de leraar moeten nagaan wat de houding van de leerlingen is tegenover het vak Duits. Zij hebben in en/of na de tweede graad voor de TSO-studierichting Toerisme gekozen, zodat bij de meeste leerlingen enige belangstelling voor reizen, andere culturen en talen mag worden verondersteld. Wat ook de redenen van hun keuze mogen zijn, de meeste leerlingen hebben in de tweede graad wellicht ook ervaren dat zij vooral praktische vaardigheden nodig hebben voor beroepspraktijk en niet alleen theoretische kennis moeten verwerven. Als nu de cursus Duits in de tweede graad niet beantwoordde aan hun verwachtingspatroon, als het leerproces toch nog te theoretisch of niet uitgesproken leerlinggericht was, kan de demotivatie groot zijn. Het is dan de eerste taak van de leraar de oorzaken van die demotivatie op te sporen en ze, indien mogelijk, te verhelpen.
- Vooral via de vakken uit het fundamenteel gedeelte zijn de meeste leerlingen in de vorige jaren en in het eerste jaar van de derde graad (wanneer men pas vanaf het tweede leerjaar met vaktaal wil beginnen) vertrouwd gemaakt met kennis en vaardigheden die typisch zijn voor de gekozen studierichting in de sector toerisme. Deze verworven vakbekwaamheid is een interessante uitgangsbasis voor vaktaalonderricht, naast de voortzetting van de cursus algemeen Duits. De ervaring met typische vaktekstsoorten in realistische beroepssituaties maakt het immers mogelijk dat de leerling met een beperkte kennis van het Duits toch vrij snel in een beperkt aantal Duitse vaktaalsituaties adequaat zal kunnen functioneren. Niet alleen de succesbelevingen maar ook het besef van de eigen inbreng in het leerproces kunnen de leerling sterk stimuleren. Samenwerking en overleg met de collega's specifieke vakken liggen voor de hand.
- De loopbaan van deze leerlingen na het technisch secundair onderwijs zal zeer verscheiden zijn. Een aantal onder hen zal niet verder studeren, maar onmiddellijk een beroep binnen of buiten de toeristische sector willen uitoefenen. Zij hebben vooral praktische kennis nodig, die onmiddellijk of op een later ogenblik in de beroepsloopbaan geactiveerd moet kunnen worden. Anderen zullen hoger onderwijs willen volgen en daar vaak ook Duits in hun vakkenpakket vinden. Zij moeten over een constructieve basis (taalleervaardigheid in het algemeen en voor Duits in het bijzonder) kunnen beschikken om zich verder in het Duits te bekwamen. Het leerplan moet aan beide verwachtingen tegemoetkomen.

2 Algemene doelstellingen

- Rekening houdend met maximum 100 contacturen in de derde graad bepaalt dit leerplan volgende algemene doelstellingen:
 - de leerlingen brengen interesse op voor enkele belangrijke aspecten van het dagelijks leven en de wereld van het toerisme in eigen land en in de Duitstalige landen en verwerven de nodige feitenkennis om in een beperkt aantal concrete taalsituaties te functioneren;
 - ze begrijpen lees- en luisterteksten, die aansluiten bij de gekozen aspecten van het dagelijks leven en de wereld van het toerisme;
 - ze nemen deel aan korte gesprekken uit het dagelijks leven en kunnen in een beperkt aantal vaktaalsituaties adequaat mondeling functioneren;
 - ze schrijven met hulpmiddelen mededelingen, persoonlijke brieven en enkele vakteksten uit de toeristische sector;
 - ze hanteren strategieën en hulpmiddelen die nodig zijn voor het verwerven van deze vaardigheidsdoelstellingen en voor eventuele verdere studie van het Duits, en profiteren daarbij maximaal van de verwantschap Duits-Nederlands en de reeds verworven taalleervaardigheid;
 - ze integreren zich positief in de klasgroep via allerlei collectieve werkvormen en ontwikkelen gevoeligheid voor de positieve waarden die in het vak worden aangeboden.
- Natuurlijk omvat de studie van elke vreemde taal, ook dus van het Duits, nog meer. Elk taalonderricht brengt de leerlingen in contact met een andere cultuur, met andere denkpatronen, met andere ideeën. Door dit contact zullen zij een eigen, persoonlijke houding tegenover de werkelijkheid ontwikkelen en een eigen waardesysteem kunnen opbouwen. De taak van de leraar zal erin bestaan die waarden onder de aandacht te brengen en ze te laten toetsen aan de christelijke waarden. Mede via de taal wordt met name getracht de leerlingen tot mondige, zelfstandige, sociale en kritisch denkende personen op te voeden.
- De vakoverschrijdende eindtermen zijn en blijven zeer belangrijk. Ze worden verder ingeoefend en op een hoger niveau toegepast .

3 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, pedagogisch-didactische wenken, evaluatie, minimale materiële uitrusting

3.1 Intercultureel leren

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen hebben enig inzicht in het eigen karakter van het dagelijks leven van leeftijdsgenoten in de Duitstalige landen;
- ze beschikken over allerlei weetjes om authentieke teksten beter te begrijpen, om zo adequaat mogelijk te kunnen communiceren en om cultuurverschillen makkelijker te ontdekken en te begrijpen;
- ze hebben interesse voor belangrijke actuele gebeurtenissen in de Duitstalige landen;
- ze maken kennis met Duitstalige bronnen en kunnen daarin informatie opzoeken.

Vaktaal

- De leerlingen hebben enig inzicht in het eigen karakter van de toeristische sector in de Duitstalige landen;
- ze hebben besef van het belang van de intense contacten tussen België/Vlaanderen en de andere Duitstalige landen voor het toerisme;
- ze beschikken over allerlei weetjes om authentieke vakteksten beter te begrijpen en om zo adequaat en correct mogelijk in een beperkt aantal beroepssituaties te kunnen communiceren.

LEERINHOUDEN

- een keuze uit enkele gegevens in het gebruikte tekstmateriaal over de onderwerpen: persoonlijk en familiaal leven, school, studie en beroep, informele sociale contacten en vrije tijd
- een keuze uit enkele gegevens in het gebruikte tekstmateriaal over geografie, cultuur, politiek, geschiedenis en actualiteit van de Duitstalige landen
- een keuze uit enkele gedragsregels en uitdrukkingen in het gebruikte tekstmateriaal voor sociale conventies (begroeten, bedanken, enz.) en sociale rituelen bij bezoek, eten en drinken, verjaardagen, feestdagen, enz.
- enkele gegevens over Duitstalige media: bv. ARD en ZDF, kranten, tijdschriften, interessante internetadressen, zoekmachines en webcatalogi
- de bovengenoemde interculturele elementen voldoen aan volgende criteria: ze zijn relevant, leerlingbetrokken en authentiek
- een keuze uit:
 - enkele gegevens in het gebruikte tekstmateriaal over de toeristische troeven van de Duitstalige landen de horecasector van de Duitstalige landen uiteraard met inbegrip van de Oostkantons (toeristische streken, cultuursteden, infrastructuur, evenementen, reisbeurzen, specialiteiten, enz.)
 - enkele gegevens in het gebruikte tekstmateriaal over verwachtingen en gewoontes van Duitstalige toeristen in Vlaanderen/ België
 - enkele gegevens zoals: *Zuschlag op Intercitys*, *Zimmer frei*, *Pauschalangebot*, *Bade- und Kurorte*, *Ferienordnung*, enz.
 - enkele gedragsregels en uitdrukkingen in het gebruikte tekstmateriaal voor sociale conventies (begroeten, bedanken, enz.) en rituelen in beroepssituaties (onthaal en opvang van gasten, enz.)

- de bovengenoemde interculturele elementen voldoen aan volgende criteria: ze zijn voor de studierichting relevant en authentiek

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

- Het begrip 'tekst' wordt in zijn breedste betekenis gebruikt: het gaat hier om taalmateriaal dat in alle mogelijke media te vinden is. Met 'weetjes' bedoelen we interculturele gegevens of achtergrondinformatie zoals: de gele brievenbussen in de Bondsrepubliek, het begin- en einduur van werk- en schooldagen, de gefederaliseerde vakantieregeling, namen van luchtvaartmaatschappijen en grote touroperators, enz.
- De hier nagestreefde feitenkennis is functioneel. Zij staat in dienst van de ontwikkeling van een intercultureel bewustzijn. In beroepssituaties is zij vooral op klantvriendelijke en zo correct mogelijke communicatie gericht.
- De leerlingen hebben oog voor overeenkomsten en verschillen tussen culturen. Zij leren daarmee omgaan om met gebruikers van de doeltaal zo adequaat mogelijk te communiceren, zonder een toevlucht te zoeken in veralgemenende positieve en negatieve waardeoordelen.
- De voor deze attitudes en vaardigheden noodzakelijk te beheersen feitenkennis vertrekt best van de kennis en ervaringen die de leerlingen zelf hebben opgedaan, bijvoorbeeld op reizen en uitstappen, via e-mail en internet, via vriendschappen, in de andere schoolvakken en in de beroepspraktijk (stages en vakantiejobs). Overleg met de collega's algemene en technische vakken is onontbeerlijk.
- Een buitenlandse stage, een projectmatige uitwerking van een uitstap naar de Oostkantons of een Duitse stad of streek, een e-mailproject met een buitenlandse partnerklas, een klasproject of groepswerkjes over een Duitstalige stad of streek, een Duitstalig muziekgroepje of bedrijf, het verzorgen van een actualiteitenbord over de Duitstalige landen, aangepaste aankleding van het vaklokaal, enz., kunnen het leereffect op dit terrein aanzienlijk versnellen.
- Dit intercultureel leren gebeurt het best zoveel mogelijk in een actualiteitssfeer, waarbij ook de leerlingen zich betrokken voelen; het gebruik van authentiek materiaal en de inbedding in de communicatieve vaardigheidstraining liggen voor de hand en zullen hen hopelijk tot eigen initiatief stimuleren.
- In de loop van de cursus zullen de leerlingen via het authentiek materiaal heel wat interculturele gegevens moeten verwerken. Ze hoeven niet alle feiten in het langetermijngeheugen voor later actief gebruik op te slaan. De leraar moet hen duidelijk maken wat belangrijk is en de gekozen leerstof in zinvolle contexten en gevarieerde werkvormen oefenen en herhalen. Gegevens uit persoonlijk verwerkte opdrachten zullen het makkelijkst blijven hangen.

CONTROLE / EVALUATIE

Bij intercultureel leren verwerven de leerlingen kennis en vaardigheden en ontwikkelen ze attitudes. Op het eind van de derde graad moeten die kennis- en vaardigheidselementen verworven zijn. Ze worden dan ook geregeld gecontroleerd via contextgebonden toetsvragen liefst geïntegreerd in lees-, luister-, spreek- of schrijfopdrachten. In vaardigheidsoopdrachten met nieuwe interculturele informatie kunnen ook attitudes worden nagegaan. Uiteraard kan het receptief te verwerven interculturele feitenmateriaal geen voorwerp van rechtstreekse toetsing zijn.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- tv met kabelaansluiting (ARD, ZDF) en videorecorder;
- geluidsinstallatie;
- internetaanluiting;
- recente Duitstalige kranten of tijdschriften;
- landkaart met een duidelijk beeld van de Duitstalige gebieden;

- enkele audio- en video-opnamen over actuele Duitse thema's;
- authentiek materiaal uit de toeristische sector.

3.2 Luistervaardigheid

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen begrijpen de mondelinge lesinstructies van de leerkracht en de opdrachtaanwijzingen op audio-media cursorisch en/of intensief;
- ze begrijpen gesprekspartners die rekening houden met het niveau van taalvaardigheid van de niet-moedertaalspreker cursorisch en/of intensief;
- ze begrijpen functionele teksten die aansluiten bij hun ervaringswereld en die via omroep, radio, televisie, pc of telefoon ten gehore worden gebracht globaal, cursorisch, selectief of intensief. Deze teksten voldoen aan volgende criteria:
 - ze zijn gesteld in eenvoudige taal qua structuur en woordenschat;
 - ze worden duidelijk gesproken;
 - het spreektempo en de omgevingsgeluiden zijn vrij authentiek;
- ze begrijpen fictionele teksten, die via luidspreker, radio, televisie of pc ten gehore worden gebracht globaal en cursorisch, mits deze teksten aansluiten bij de ervaringswereld van de leerlingen en aan de bovengenoemde criteria voldoen.

Vaktaal

- De leerlingen begrijpen in vaktaalsituaties (sector toerisme) functionele teksten globaal, cursorisch, selectief of intensief naargelang van het communicatief doel van de tekstsoort en mits de teksten aan bovengenoemde criteria voldoen.

LEERINHouden

- instructietaal voor de klascommunicatie tijdens de lessen Duits: aanwijzingen, aankondigingen, waarschuwingen, vragen, enz.
- dialogen en rollenspellen (zie gespreksvaardigheid)
- een keuze uit allerlei tekstsoorten:
 - radio/tv-programma's (weerbericht, reclame, nieuwsbericht, verkeersinformatie, aankondigingen, korte reportages, enz.)
 - mededelingen via omroep (warenhuis, stadion, disco, enz.)
 - praktische informatie (antwoordapparaat, info over weer, wegen, tijd, telefoon, openingstijden, enz.)
 - monologen en gesprekken (over hobby's, interesses, meningen, enz.)
 - telefoongesprekken
- een keuze uit: korte verhalen, songs, gedichten
- een keuze uit:
 - gesprekken aan receptie of infostand, enz. (zie gespreksvaardigheid)
 - zakelijke telefoongesprekken (zie gespreksvaardigheid)
 - mededelingen via omroep in luchthavens, in stations, op reisbeurzen, enz.
 - geluids- en beeldmateriaal met productinformatie en zakelijke gesprekken uit de sector toerisme

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

- De training van luistervaardigheid bouwt verder op de beginsituatie van de derde graad. Het einddoel is het begrijpen van vrij authentieke teksten, maar in het leerproces kan de moeilijkheidsgraad (omgevingsgeluiden, ruis, dialect, type stem, tempo, mate van redundantie bij spreken) slechts geleidelijk worden opgevoerd.
- Er zal zowel progressiviteit zijn in de graad van authenticiteit van de teksten als in de evolutie naar steeds meer authenticiteit in de taken en opdrachten. Die moeten zo snel mogelijk met de communicatieve functie van de teksten overeenstemmen.
- Een confrontatie met een grote verscheidenheid aan teksten en *Muttersprachlerstimmen* moet de leerling in staat stellen de beheersing van de decoderingsstrategieën te verfijnen en te vergroten. Vertrouwdheid met in andere vakken bestudeerde vaktekstsoorten levert verwachtingspatronen op, die raadvaardigheid ondersteunen. De leerlingen leren bewust op internationale woorden, transparante en licht afwijkende woorden te letten. Ook het leren herkennen van woordvormingselementen en signaalwoorden helpt bij het luisteren.
- Een authentieke luistersituatie veronderstelt uitleg vooraf over de context en eventueel beeldondersteuning.
- De leerling krijgt in de loop van de luistervaardigheidsactiviteiten heel wat taalmateriaal aangeboden. Dit materiaal staat in dienst van de vaardigheidsverwerving en functioneert dus enkel in het kortetermijngeheugen.
- Luistervaardigheidsontwikkeling is ook uitstekend mogelijk via zelfstandig leren. Leerlingen die moeilijkheden hebben met de ontwikkeling van luistervaardigheid, hebben gestructureerde hulp nodig. Voor hen moet er remediëringmateriaal voor zelfstandig leren ter beschikking staan.

CONTROLE / EVALUATIE

- In principe kan er gekozen worden tussen permanente evaluatie of evaluatie aan het einde van bepaalde periodes. Het is duidelijk dat aan evalueren altijd oefenen voorafgaat en dat leerlingen recht hebben op meer dan één moment van toetsing.
- Voor evaluatie staat een ruim, nu wel algemeen gekend assortiment aan toetsvormen ter beschikking. Het spreekt vanzelf dat de leerlingen via oefeningen met de toetsvormen vertrouwd moeten zijn.
- Voor *Richtig-falschaufgaben* en *Mehrwahlaufgaben* kan men berekeningsformules hanteren om de gokfactor uit te schakelen:

$$P = R - \frac{F}{n-1} \quad \text{of} \quad P = R - \frac{F}{2}$$

(P=behaalde score, R=juiste antwoorden, F=verkeerde antwoorden, n=aantal keuzemogelijkheden)

- Luistervaardigheid wordt best 'zuiver' getoetst; fouten in het gebruik van Duits in de antwoorden mogen het beoordelingscijfer voor luistervaardigheid niet beïnvloeden. Geleidelijk aan kan toetsing van luistervaardigheid met andere vaardigheden worden gecombineerd. Feedback over de verschillende onderdelen blijft aanbevolen.
- De toetsopdrachten zijn zo authentiek mogelijk, d.w.z dat ze met de communicatieve functie van de tekst overeenkomen.
- Het spreekt vanzelf dat net zoals bij het oefenen ook bij het testen telkens met nieuwe teksten wordt gewerkt. Die sluiten aan bij het taalniveau van de gemiddelde leerling, maar dagen hem uit zijn reeds verworven lexicale bagage en luisterstrategieën optimaal te gebruiken.
- Het is natuurlijk zeer belangrijk dat in parallelklassen dezelfde correctiecriteria worden gebruikt en dat de leerlingen de criteria kennen.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- tv;
- videorecorder met videomateriaal;
- cassetterecorder en cd-speler met audiomateriaal;
- oefen- en testbatterij;
- multimedia-pc en internetaansluiting.

3.3 Leesvaardigheid

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen begrijpen de geschreven en gedrukte instructies cursorisch en/of intensief;
- ze begrijpen eenvoudige opschriften, waarschuwingen, gebruiksaanwijzingen en aankondigingen cursorisch en/of intensief;
- ze begrijpen persoonlijke correspondentie cursorisch en/of intensief;
- ze begrijpen functionele teksten zoals folders, formulieren en advertenties globaal en selectief;
- ze begrijpen informatieve artikelen in kranten, tijdschriften en op het internet, en fictionele teksten globaal en cursorisch. Die moeten gesteld zijn in een taal voor een ruim publiek, aansluiten bij de ervaringswereld van de leerlingen en gaan over persoonlijk en familiaal leven, school, studie en beroep, informele sociale contacten en vrije tijd.

Alle bovengenoemde teksten moeten zo authentiek mogelijk zijn en in hun oorspronkelijke lay-out worden aangeboden.

De leerlingen kunnen efficiënt gebruik maken van een tweetalig woordenboek.

Vaktaal

- De leerlingen begrijpen in vaktaalsituaties (sector toerisme) functionele teksten, zowel gedrukte als elektronische (internet, cd-rom ...) globaal, cursorisch, selectief of intensief naargelang van het communicatief doel van de tekstsoort en mits de teksten aan volgende criteria voldoen:
 - ze zijn zo authentiek mogelijk en worden in hun oorspronkelijke lay-out aangeboden;

LEERINHOUDEN

- geschreven en gedrukte instructietaal voor klascommunicatie: aanwijzingen, aankondigingen, waarschuwingen, opdrachtbeschrijvingen, vragen, enz.
- een keuze uit korte functionele teksten zoals:
 - opschriften; mededelingen over personen, gebouwen; teksten op etiketten, en verpakkingen; instructies voor surfen en zoeken op het internet of van een tekstverwerkingsprogramma
 - gebruiksaanwijzingen; info in telefoongids; reclameteksten, affiches en advertenties; cursusinfo; recepten; raadsels
- een keuze uit langere functionele teksten zoals: persoonlijke brieven; elektronische berichten; vragenlijsten; nieuws- en weerberichten; interviews; artikels over hobby's, interesses, muziek, vakantie en sport, actuele maatschappelijke thema's, enz.
- een keuze uit fictionele teksten zoals lied- en songteksten, cartoons, moppen, gedichten, stripverhalen, enz.

- ze sluiten inhoudelijk aan bij de vakbekwaamheid verworven via de specifieke vakken van de studierichting;
 - ze zijn gesteld in een taal voor een ruim publiek.
- hotellijsten, tekstmateriaal uit de horeca, activiteitenkalenders, (stads)plannetjes met beschrijving van bezienswaardigheden, wegbeschrijvingen voor wandelingen, voor schriften voor bezoek aan natuurgebieden, pretparken en andere recreatiegebieden, beschrijving van accommodaties, info over openbaar vervoer, autowegen en alle transportmogelijkheden, reservatie- en registratie formulieren, enz.
- langere teksten zoals: fragmenten uit reisgidsen, voorwaarden voor reisverzekeringen, reisverslagen en -reportages, artikels uit vaktijdschriften, enz.

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

- De training van de leesvaardigheid bouwt verder op de beginsituatie van de derde graad. De leerlingen vergroten en verfijnen de beheersing van leestekniken en decoderingsstrategieën door gevarieerde leesopdrachten uit te voeren. Er zal zowel progressiviteit zijn in de graad van authenticiteit van de teksten als in de evolutie naar steeds meer authenticiteit in de taken en opdrachten. Die moeten zo snel mogelijk met de communicatieve functie van de teksten overeenstemmen.
- Omdat TSO-leerlingen al in de andere vakken van hun studierichting met de eigenschappen van vaktekstsoorten vertrouwd zijn gemaakt, biedt de behandeling van Duitse vakteksten zeer gunstige kansen voor taalverwerving. Zij kunnen hun vakbekwaamheid actief inzetten en participeren veel mondiger aan het leerproces. Bovendien vertonen sommige vakteksten een gereduceerd taalgebruik (bv. werkwoorden ontbreken of 3de persoon OTT overheerst), zodat ze vrij vroeg succesvol kunnen worden aangeboden. Deze mogelijkheid om TSO-leerlingen via een goed opgezette leescursus snel een relatief hoog vaardigheidsniveau te doen verwerven, moet ten volle worden uitgebuit om succesbelevingen te creëren en de algemene doelstellingen tastbaar te realiseren.
- Omdat TSO-leerlingen echter meestal geen leesratten zijn, is het toch noodzakelijk hen in dit leerproces te begeleiden en ook het gebruik van typische leesstrategieën en -technieken voor vakteksten te trainen en stelselmatig te verfijnen. Naast de bij de leesvaardigheid van de tweede graad reeds genoemde strategieën en technieken gelden voor het decoderen van (vak)teksten nog volgende tips:
 - aan de hand van illustraties, symbolen, cijfermateriaal, diagrammen, titels, ondertitels, bladspiegel, enz. voorkennis activeren en leeshypothesen opstellen;
 - typo- en topografische elementen identificeren;
 - sleutelwoorden, verbindings- en voegwoorden onderstrepen;
 - de illustraties, symbolen, enz. met kernzinnen uit de tekst verbinden;
 - op internationale, taalverwante en bekende woorden letten;
 - samenstellingen ontleden door ze van rechts naar links te lezen;
 - andere typische strategieën voor on line lezen.

Volgende opdrachten helpen leesvaardigheid oefenen en ontwikkelen:

- gebruiksaanwijzingen praktisch uitproberen;
- tekstdelen met illustraties, titels, juiste volgorde verbinden;
- informatie uit verschillende teksten vergelijken;
- tekstinformatie in rasters, stroomdiagrammen, gatenteksten plaatsen;

- inhoud van brieven doorgeven en e-mails beantwoorden;
 - tekstvragen beantwoorden;
 - teksten met de Nederlandse vertaling vergelijken en verschillen opzoeken;
 - *Richtig-falschaufgaben, Mehrwahlaufgaben*;
 - opzettelijke inhoudelijke fouten in korte vakteksten zoeken;
 - enz.
- Ook bij leesvaardigheidsoefeningen moet de leraar beslissen of er klassikaal, in groepjes, in tweetallen of individueel wordt gewerkt. Er zijn redenen genoeg om de meest gebruikte vorm, individueel lezen, te variëren. Bij groepswork wordt de lectuur niet zo snel wegens het niet begrijpen van een woord geblokkeerd. Het probleem wordt in groepsdiscussie opgelost. Er wordt niet zo snel onnodig naar het woordenboek gegrepen. Verder is de confrontatie met de tekst in groep intensiever omdat binnen de groep vermoedelijke oplossingen zonder risico uitgetoetst worden. De discussie is interessanter en maakt reflectie over de leerweg mogelijk, wanneer niet de leerkracht, die de antwoorden weet, maar een leerling het gesprek over de leesresultaten leidt en alle leesresultaten aan tekstpassages laat toetsen.
 - De leerling krijgt in de loop van de leesvaardigheidsactiviteiten heel wat taalmateriaal en interculturele gegevens te verwerken. De leerkracht moet uitdrukkelijk duidelijk maken wat actief moet worden geleerd en wat enkel in het kortetermijngeheugen moet worden opgeslagen.
 - Leesvaardigheidsontwikkeling is ook uitstekend mogelijk via zelfstandig leren. Voor remediëring, differentiëring of uitbreiding (leerlingen in een vrij leesprogramma 'leeskilometers' laten maken) moet er dan ook materiaal ter beschikking staan.

CONTROLE / EVALUATIE

- In principe kan er gekozen worden tussen permanente evaluatie of evaluatie aan het einde van bepaalde periodes. Het is duidelijk dat aan evalueren altijd oefenen voorafgaat en dat leerlingen recht hebben op meer dan één moment van toetsing.
- Voor evaluatie staat een ruim, nu wel algemeen gekend assortiment aan toetsvormen ter beschikking. Het spreekt vanzelf dat de leerlingen via oefeningen met de toetsvormen vertrouwd moeten zijn.
- Voor *Richtig-falschaufgaben* en *Mehrwahlaufgaben* kan men berekeningsformules hanteren om de gokfactor uit te schakelen:

$$P = R - \frac{F}{n-1} \quad \text{of} \quad P = R - \frac{F}{2}$$

(P=behaalde score, R=juiste antwoorden, F=verkeerde antwoorden, n=aantal keuzemogelijkheden)

- Leesvaardigheid wordt het best 'zuiver' getoetst; fouten in het gebruik van Duits in de antwoorden mogen het beoordelingscijfer voor leesvaardigheid niet beïnvloeden. Geleidelijk aan kan toetsing van leesvaardigheid met andere vaardigheden worden gecombineerd. Feedback over de verschillende onderdelen blijft aanbevolen.
- De toetsopdrachten zijn zo authentiek mogelijk, d.w.z. dat ze met de communicatieve functie van de tekst overeenkomen. Natuurlijk is het ook zinvol deelvaardigheden te testen en bv. vast te stellen in hoeverre de leerlingen in staat zijn signaalwoorden te ontdekken of kernbegrippen aan de hand van illustraties of typografische kenmerken te herkennen en te begrijpen.
- Het spreekt vanzelf dat net zoals bij het oefenen ook bij het testen telkens met nieuwe teksten wordt gewerkt. Die sluiten aan bij het taalniveau van de gemiddelde leerling, maar dagen hem uit zijn reeds verworven lexicale bagage en leesstrategieën optimaal te gebruiken.
- Het is natuurlijk zeer belangrijk dat in parallelklassen dezelfde correctiecriteria worden gebruikt en dat de leerlingen de criteria kennen.

- Voor leerlingen die hier zwak presteren, kan de leerkracht altijd remediëringmateriaal ter beschikking stellen. Dat is op de leermiddelenmarkt zeer ruim voorhanden.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- een reeks recente Duitstalige kranten en tijdschriften;
- allerlei origineel en gereproduceerd materiaal (tekstsoorten: zie leerinhouden);
- oefen- en testbatterij;
- tweetalige woordenboeken;
- internetaansluiting.

3.4 Spreekvaardigheid/Gespreksvaardigheid

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen beheersen enkele taalhandelingen voor klascommunicatie;
- ze beheersen enkele taalhandelingen voor sociale omgang;
- ze beheersen enkele taalhandelingen om het verloop van gesprekjes te kunnen regelen of beïnvloeden.

Geslaagde communicatie en spreekdurf primeren steeds, correctheid en vlotheid spelen een functionele rol.

LEERINHOUDEN

- enkele taalhandelingen voor klascommunicatie (hulp, uitleg, informatie vragen; toelating vragen; mededelingen, enz.)
- een keuze uit taalhandelingen voor sociale omgang (groeten, afscheid nemen, zich voorstellen, verontschuldigen, danken, feliciteren, uitnodigen, waarschuwen, accepteren, weigeren, enz.) en voor dialogjes over persoonlijk en familiaal leven, school, studie en beroep, informele sociale contacten en vrije tijd (informereren, beoordelen, beschrijven, aankondigen, verkiezen, gevoelens uiten, enz.)
- een keuze uit taalhandelingen in dagelijkse situaties zoals in het verkeer, in winkels, in de post, op de bank, enz. (naar de tijd vragen, iets kopen, informatie vragen, hulp vragen, enz.)
- een keuze uit taalhandelingen voor de organisatie van gesprekken (beginnen, eindigen, aandacht trekken, aanspreken, vragen om herhaling, om verduidelijking, om langzamer te spreken, enz.)

ter ondersteuning van correcte en vlotte imitatie:

- de typisch Duitse zinsintonatie
- de belangrijkste elementaire uitspraakelementen die van het Nederlands afwijken, die verwarrend zijn (*Umlaut, u, v – w, ...*)

- woorden, kleine woordvelden, collocaties en *Redewendungen* (cf. 3.7)

Vaktaal

- De leerlingen kunnen de bovengenoemde taalhandelingen (algemene taal) in vaksituaties (sector toerisme) toepassen;
- ze beheersen enkele frequente taalhandelingen voor zakelijke directe contacten en telefoongesprekken;
- ze kunnen eenvoudige toeristische informatie verstrekken.

Naast geslaagde communicatie en spreekdurf zijn voor vaktaal ook correctheid, vlotheid en klantvriendelijkheid van belang.

- in directe contacten en aan de telefoon
- basistaalhandelingen:
 - zich melden; begroeten
 - de gesprekspartner identificeren
 - de bedoeling van de gesprekspartner achterhalen
 - doorverbinden, doorverwijzen
 - een eenvoudige boodschap doorgeven
 - namen en gegevens spellen en controleren
 - getallen, data en tijdsaanduidingen precies doorgeven
 - gesprek onderbreken, beëindigen en afscheid nemen
- bovendien:
 - eenvoudige toeristische en hotelinformatie geven
 - reservaties uitvoeren

in directe contacten ook nog:

- een Duitstalige gast/toerist opvangen
- zichzelf en anderen voorstellen
- vriendelijk, beleefd en zo adequaat mogelijk op vragen van Duitstalige gasten/ toeristen reageren. (bijvoorbeeld over: hulp, weg, klachten, programma, voorzieningen, enz.)

PEDAGOGISCHE-DIDACTISCHE WENKEN

- Volgende strategieën, technieken en leeractiviteiten kunnen gespreksvaardigheid ontwikkelen: nasprek oefeningen, antwoorden met woorden of zinnen in een gatentekst, imiteren van een rol in een dialoogje of gesloten rollenspel, delen van de dialoog variëren, dialoog naspelen en combineren met reeds gekende gespreksconventies, gesprekjes voeren aan de hand van een dialoogschets of sleutelwoorden, delen van de vraagstelling als *Redemittel* voor het antwoord gebruiken, spreken met ondersteunend (authentiek) materiaal, voorbereid spreken (korte uiteenzetting), productie met minder ondersteuning.
- De volgorde van de spreekactiviteiten beantwoordt aan een steeds grotere complexiteit van de spreektaken. Goed imiteren blijft in alle stadia een effectieve leertechniek.
- Alle spreekopdrachten vinden best in een zinvolle context plaats met een herkenbaar communicatief doel (informatiekloof, een noodzaak tot communicatie). Voor gespreksvaardigheid zijn mondelinge oefeningen in (minimaal) tweetallen met wisselende partners noodzakelijk. Telefoongesprekken kunnen best ook in zo authentiek mogelijke omstandigheden worden geoefend. Naast het gebruik van aangepaste apparatuur (telefoonset) zijn echte telefoongesprekjes met de leerkracht of een *Muttersprachler* aan te bevelen.

- Geslaagde communicatie en spreekdurf primeren. Ook vlotheid en correctheid proberen we zo veel mogelijk te stimuleren door een voorzichtig correctiegedrag. Leerlingen worden bij het formuleren niet onderbroken en achteraf niet door talrijke opmerkingen ontmoedigd. In een reactie op de spreekprestatie kan de leerkracht de juiste formulering laten horen en eventueel laten naspreken. Het gaat hier dan wel om fouten die de communicatie verstoord hebben of die te maken hebben met een moeilijkheid die in de spreekopdracht net werd ingeoefend.
- Voor de beheersingsgraad van de taalhandelingen in beroepssituaties moet de lat hoger liggen. De voorstelbaarheid van de spreesituaties, de vertrouwdeheid met het gespreksverloop en geregelde herhaling moeten een vlottere en correctere realisatie mogelijk maken. Vlotheid, correctheid en klantvriendelijkheid zijn in zakelijke directe contacten aan de balie, in reisbureaus en VVV-kantoren en aan de telefoon belangrijker dan in vrijblijvende gesprekjes na het werk of tijdens de vakantie.

CONTROLE / EVALUATIE

- De spreek- en gespreksvaardigheidsevaluatie, traditioneel het zorgenkind van het modernevreemdetalenonderwijs, moet stevig worden onderbouwd. Dat betekent:
 - dat er voldoende evaluatiemomenten moeten zijn;
 - dat er zo lang de spreekprestaties nog erg kort zijn best met een beperkt aantal beoordelingscriteria wordt gewerkt (afwisselend keuze uit: boodschap, spreekdurf, vlotheid, lexicale rijkdom, correctheid, transfer);
 - dat bij de beoordeling van spreekprestaties in vaktasituaties ook nog volgend criterium geldt: klantvriendelijkheid (o.a. ook in gestiek, mimiek en voorkomen);
 - dat in parallelklassen dezelfde correctiecriteria worden gebruikt;
 - dat de leerlingen de geldende criteria kennen. Ook bij een globaal beoordelingscijfer heeft de leerling recht op verantwoording en concrete feedback (audio- en video-opnamen kunnen daarbij helpen);
 - dat deze evaluatie aanvankelijk zoveel mogelijk een aanmoedigende of positief-corrigerende functie heeft en langzaam evolueert naar een zo objectief mogelijke beoordeling van het bereikte beheersingsniveau.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- cassetterecorder en cd-speler, met audiomateriaal: modellen met *Muttersprachler* (zowel voor uitspraak oefeningen als voor dialogen);
- makkelijk verplaatsbare tafeltjes en stoelen.

Een goede, vlot beschikbare klankinstallatie, een telefoonset, een videocamera, videorecorder, tv en een oefenruimte met balie en kantoorinrichting verdienen zeker aanbeveling.

3.5 Schrijfvaardigheid

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen kunnen personalia meedelen;
- ze kunnen met hulpmiddelen (zoals teksten, modellen, bouwstenen, woordenboek en *Minigrammatik*, tekstverwerkingsprogramma met al zijn mogelijkheden) enkele korte boodschappen, standaardbriefjes en e-mails schrijven en daarin hun mening en ervaringen verwoorden.

Hier primeren geslaagde communicatie en schrijfdurf; correctheid en stijl spelen een functionele rol.

Vaktaal

- De leerlingen kunnen deze schrijfvaardigheid in algemene taalsituaties ook in vaktaalsituaties (sector toerisme) toepassen;
- ze kunnen enkele zakelijke formulieren uit de hotel- en reiswereld (zowel gedrukte als elektronische) invullen;
- ze kunnen met hulpmiddelen foutloos zakelijke teksten (handgeschreven, gedrukt of gesproken) kopiëren of in de pc ingeven;
- ze kunnen aan de hand van hulpmiddelen (zoals modellen en/of bouwstenen, woordenboek en *Minigrammatik*, tekstverwerkingsprogramma met al zijn mogelijkheden) enkele vakteksten schrijven.

Naast geslaagde communicatie en schrijfdurf zijn voor vaktaal ook correctheid en stijl van belang.

LEERINHOUDEN

- persoonlijke gegevens in formulieren en vragenlijsten
- een keuze uit briefjes en e-mails om een bezoek te regelen, om te bedanken, om te groeten, om wensen over te brengen, om over belevenissen te berichten.

- een keuze uit:
 - korte zakelijke briefjes, memo's en e-mails, praktische mededelingen en programma-aankondigingen
 - allerhande formulieren (hotelreservatie en registratie, enz.)
 - een aantal handelsbrieven (offertes, bevestiging van reserveringen, accommodatiebeschrijving en reisprogramma in offertes, enz.)

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

- Omdat de eisen voor schrijfvaardigheid in de tweede graad uiterst beperkt zijn en sommige leerlingen in de tweede graad geen Duits gehad hebben, moet deze vaardigheid van zo goed als niets worden opgebouwd. Zo zal de complexiteit van de schrijftaken slechts geleidelijk groeien van sterk ondersteund naar enigszins zelfstandiger schrijven: formulieren invullen, kleine wijzigingen in modellen en voorbeelden aanbrengen, sterk geleid schrijven met opgegeven uitdrukkingen, brieven schrijven met bouwstenen en/of hulpmiddelen (woordenboek, *Minigrammatik*, en alle pc-mogelijkheden voor tekstconstructie).
- Ook deze vaardigheid wordt het best in authentieke situaties met communicatieve schrijfdoelen aangeleerd en geoefend. Voor algemene taal kunnen e-mailprojecten met een buitenlandse partnerklas, internetprojecten met aanmaak van een website en andere projecten heel motiverend werken. In vaktaal liggen de schrijfsituaties voor de hand.

- De behandeling van enkele handelsbrieven typisch voor de toeristische sector mag geen aanleiding zijn tot een uitgebreide cursus handelscorrespondentie. Het vertrouwd maken met hulpmiddelen (bouwstenencorrespondentie in boek of op software, modellen, enz.) is belangrijker dan het aantal behandelde brieven.
- Hoewel ook voor schrijfvaardigheid geslaagde communicatie en schrijfdurf primeren, is de maatschappelijke tolerantie van grammaticale fouten in schriftelijke communicatie vaak kleiner dan in mondelinge contacten. Voor sommige vormen van elektronisch schrijven geldt dan weer een grotere foutentolerantie. Omdat bijna alle taken bovendien met hulpmiddelen kunnen worden uitgevoerd, mag hier wat meer aandacht naar correctheid gaan. Correctie van eigen teksten moet trouwens ook worden geoefend. Schrijffouten op papier zijn nu eenmaal beter bespreekbaar. Ook hier bieden opdrachten voor tweetallen of groepjes uitstekende mogelijkheden om schrijfdurf te ontwikkelen, formuleringen uit te proberen en fouten te bespreken.
- Een checklist om eigen teksten te controleren biedt heel wat mogelijkheden om zelfevaluatie te ontwikkelen. Leerlingen worden best ook voor Duits aangezet om kritisch om te gaan met de elektronische spelling- en grammaticacheckers.
- Naast de communicatieve schrijfvaardigheid (*Zielfertigkeit*) bestaat ook de ondersteunende schrijfvaardigheid (*Mittelfertigkeit*). Die geldt wanneer leerlingen bij allerlei opdrachten wel in het Duits schrijven evenwel zonder een communicatief doel te dienen (antwoorden op vragen bij teksten, invuloefeningen, woordenschatnotities). Deze oefeningen steunen wel het voor het talen leren zo belangrijke geheugen maar leveren slechts een geringe bijdrage tot de communicatieve schrijfvaardigheid.

CONTROLE / EVALUATIE

- De schrijfvaardigheidsdoelstellingen zijn bescheiden. Omdat het hier om een sterk ondersteund schrijven gaat, spelen correctheid en stijl als criterium een iets grotere rol dan bij spreek- en gespreksvaardigheid. Zodra de leerlingen met hulpmiddelen zelfstandiger kunnen schrijven, spelen de andere criteria een expliciete rol (communicatieve boodschap, schrijfdurf, lexicale rijkdom).
- Het ligt voor de hand dat de leerlingen via de oefeningen met de toetsvormen vertrouwd zijn en bij controle- en evaluatieopdrachten over alle hulpmiddelen (zoals modellen en/of bouwstenen, woordenboek en *Minigrammatik*, tekstverwerkingsprogramma met al zijn mogelijkheden) kunnen beschikken.
- Ook de evaluatie van de schrijfvaardigheid moet stevig worden onderbouwd. Dat betekent:
 - dat er voldoende evaluatiemomenten moeten zijn;
 - dat er zo lang de schrijfprestaties nog erg kort zijn best met een beperkt aantal beoordelingscriteria wordt gewerkt (afwisselend keuze uit: boodschap, schrijfdurf, vlotheid, lexicale rijkdom, correctheid, transfer);
 - dat bij de beoordeling van schrijfprestaties in vaktalsituaties ook nog klantvriendelijkheid (*Konjunktiv II* als beleefdheidsvorm, lay-out, enz.) als criterium geldt;
 - dat in parallelklassen dezelfde correctiecriteria worden gebruikt;
 - dat de leerlingen de geldende criteria kennen. Ook bij een globaal beoordelingscijfer heeft de leerling recht op verantwoording en concrete feedback;
 - dat deze evaluatie aanvankelijk zoveel mogelijk een aanmoedigende of positief-corrigerende functie heeft en langzaam evolueert naar een zo objectief mogelijke beoordeling van het bereikte beheersingsniveau.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- software voor tekstverwerking met Duitse spellings- en grammaticacontrole, voor elektronische communicatie en voor bouwstenencorrespondentie;
- internetaansluiting;
- woordenboeken en *Minigrammatik*;
- oefen- en testbatterij.

3.6 Grammatica

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen beseffen dat grammatica functioneel is;
- in de lees- en luisterteksten maken ze kennis met en verwerven ze enig inzicht in een aantal grammaticale elementen, zodat die geen belemmering vormen voor de communicatieve lees- en luisterdoelen van dit leerplan (*Verstehensgrammatik*);
- in functionele contexten maken ze kennis met en verwerven ze enig inzicht in de kenmerken en/of betekenis van een aantal grammaticale elementen. Ze kunnen die in formeel en contextgebonden spreekopdrachten en met de hulp van een pedagogische grammatica en een woordenboek ook in formeel en contextgebonden schrijf oefeningen zo correct mogelijk gebruiken (*Verwendungsgrammatik*).

Vaktaal

- De leerlingen kunnen de grammaticale kennis, inzichten en vaardigheden uit de algemene taal ook voor de vaardigheidsdoelen van vaktaal inzetten.

LEERINHOUDEN

- zonder dat de grammatica wordt uitgediept en zonder dat er volledigheid wordt nagestreefd

Verstehensgrammatik

- de grammaticale elementen uit de *Verwendungsgrammatik* vooraleer ze voor actiever gebruik worden bestudeerd en geoefend
- de grammaticale verschijnselen die bepalend zijn voor een juist tekstbegrip

Verwendungsgrammatik met gebruik van hulpmiddelen bij het schrijven

- persoonlijke voornaamwoorden; lidwoorden; vragende, bezittelijke, aanwijzende voornaamwoorden; werkwoorden in de indicatief; gebruik van de naamvallen; enkele opvallende kenmerken van de verbuiging van het adjectief

Verwendungsgrammatik zonder hulpmiddelen bij het spreken

- persoonlijke voornaamwoorden, modale hulpwerkwoorden met infinitief, *Perfekt*, *Präsens* van het zelfstandig werkwoord, imperatief beleefdheidsvorm, nominatief en accusatief
- grammaticale uitdrukkingen: geslacht en meervoudsvorm van frequente substantieven; telwoorden; comparatief en superlatief; enkele voegwoorden en vraagwoorden; *Konjunktiv II* van hulpwerkwoorden en modale werkwoorden; uitdrukkingen met voorzetsel (*vor dem Hotel, im zweiten Stock*, enz.)

Verwendungsgrammatik

- beleefdheidsvormen van de imperatief en van het persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord
- werkwoorden met vaste naamval: *danken, helfen, folgen, fragen, bitten*
- frequente comparatief- en superlatiefvormen in vakgesprekken over kwaliteit en voordelen

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

- De grammatica staat in dienst van de vaardigheidstraining. Gezien het geringe effect van formeel oefenen, wordt het overgrote deel van de lestijd aan communicatief lezen, luisteren, spreken en schrijven besteed. Leidraad voor de planning van de leergang zijn dus niet langer de grammaticale elementen maar veeleer de vaardigheidssituaties. Daarom ligt een communicatieve aanpak van de grammaticatraining (*Verstehens- und Verwendungsgrammatik*) voor de hand:

Goede imitatie blijft een effectieve leerweg.

- Leerlingen zullen op hun weg naar zelfstandig leren grote vooruitgang maken, wanneer ze beseffen dat fouten tegen uitspraak, woordgebruik, uitdrukkingen en stijl de communicatie makkelijker kunnen verstoren dan incorrecte morfosyntactische vormen.
 - Een grammaticamoment is maar zinvol wanneer het binnen een communicatieve context plaatsvindt en de leerlingen de uitdrukking of de regel nodig hebben om de vooropgestelde communicatieve doelen te realiseren. Zo zijn communicatieve situaties zeer sterk met grammaticale elementen verbonden:
 1. beschrijven, vertellen over het heden: *Präsens*;
 2. vertellen dat iets is gebeurd: *Perfekt*, en *Imperfekt* van hulpwerkwoorden en modale werkwoorden;
 3. schrijven dat iets is gebeurd: *Imperfekt*;
 4. zeggen dat iemand iets kan, wil, moet, mag, graag doet en lust: modale werkwoorden;
 5. beleefd en vriendelijk wensen uiten: *möchte*, *Sie*-vormen, modale werkwoorden en *Konjunktiv II*;
 6. vragen stellen: vraagwoorden, inversie, vragende voornaamwoorden;
 7. naar zichzelf en naar personen en zaken verwijzen: persoonlijke, wederkerige, wederkerende en aanwijzende voornaamwoorden;
 8. verwijzen naar bezitsrelaties of aangeven wie of wat samen hoort: bezittelijke voornaamwoorden, genitief;
 9. aangeven dat iets (on)bepaald is, verwijst naar personen of zaken: *der / ein / kein / dieser*;
 10. aangeven dat er meerdere personen of zaken zijn: meervoudsvormen;
 11. tellen: hoofd- en rangtelwoorden, breuken;
 12. personen, zaken of situaties vergelijken: comparatief en superlatief;
 13. situeren, oriënteren en beschrijven in tijd en ruimte: voorzetsels;
 14. logische relaties leggen: voegwoorden;
 15. personen, zaken en situaties nader bepalen: betrekkelijke voornaamwoorden en adjectieven.
 - Deze lijst is geen rangorde voor het aanbieden van de grammaticale elementen en bevat zowel elementen uit de *Verstehens-* als *Verwendungsgrammatik*. Voor de verdeling van de inhoud over beide zie 3.6 Grammatica. Leerinhouden.
 - Er worden enkel nuttige, d.w.z. direct toepasbare, productieve, eenvoudige gebruiksregels gegeven; uitzonderingen zijn hier dus niet aan de orde.
 - Regels kunnen het best worden aangeboden aan de hand van veel voorbeelden: een receptieve basis, van waaruit de regel ook productief kan worden gemaakt; het is nuttig de leerlingen de taalverschijnselen in zinvolle contexten te laten signaleren.
 - Regels zijn overbodig wanneer grammaticale elementen enkel herkend hoeven te worden.
 - Veel grammaticale elementen kunnen vaak eerst als lexicale eenheid worden geleerd (*an die Nordseeküste fahren*, frequente vormen van onregelmatige werkwoorden); wanneer de leerling al veel voorbeelden gebruikt, kan een regel worden geformuleerd.
 - Grammaticale uitdrukkingen behoeven geen of slechts weinig uitleg (telwoorden, meervoudsvorming, enz.).
- Er is overleg nodig met de collega's Nederlands en moderne vreemde talen over het gebruik van grammaticale termen. De leerkracht doet er goed aan de leerlingen wegwijs te maken in een pedagogische grammatica. Die zal naast de onvermijdelijke regels zo weinig mogelijk grammaticale terminologie bevatten.
 - Is een nuttige grammaticale regel aan de orde dan zijn er ook transferopdrachten voorzien. Na ontdekken en analyse van een categorie binnen een communicatieve context is er ruimte voor kort formeel oefenen. Een definitieve vastzetting gebeurt echter altijd door herhaald contextgebonden oefenen.

- Veel grammaticaproblemen blijken uit de combinatie van grammatica met andere deelaspecten voort te vloeien. Een leerling ziet bijvoorbeeld wel in welke naamval hij moet gebruiken, maar kent het genus van het substantief niet. Daarom zal de leerkracht ervoor zorgen dat bij oefening slechts een beperkt aantal aspecten - uiteraard binnen een communicatieve context - aan bod komt en dat de leerling steeds over de nodige hulpmiddelen kan beschikken.

CONTROLE / EVALUATIE

- Het gaat hier om doelstellingen die middelen zijn voor de finale vaardigheidsdoelstellingen. Dit wil zeggen dat niet zozeer de kennis en/of de toepassing van grammaticale regels bepaalt of een leerling bij een eindbeoordeling "voldoende" haalt, maar wel zijn beheersing van de vaardigheden: lezen, luisteren, spreken, schrijven.
- Deze functionele vaardigheid wordt het best indirect en geïntegreerd in vaardigheidstests gecontroleerd en geëvalueerd. Bij elke vorm van schriftelijke toetsing mogen en kunnen hulpmiddelen worden gebruikt.
- Ook directe toetsing gebeurt in testvormen met een zinvolle context.
- Er is op de educatieve softwaremarkt en op het internet een groot aanbod van interactieve grammaticaoefeningen die geschikt zijn voor zelfstandig en gedifferentieerd leren.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- per leerling een grammaticaal overzicht, dat didactisch en functioneel-communicatief gestructureerd is en zich tot het essentiële beperkt (pedagogische grammatica);
- internetaansluiting; software voor grammatica.

3.7 Woordenschat

LEERPLANDOELSTELLINGEN

Algemene taal

- De leerlingen begrijpen in functie van de communicatieve lees- en luisterdoelen woorden en uitdrukkingen door inzicht in taalverwantschap en context en door bronnengebruik (*Verstehensvokabular*). Deze woordenschat heeft dus een dienende functie en is geen doel op zichzelf;
- ze verwerven raadvaardigheid op basis van decoderingsstrategieën;
- ze kunnen in enkele spreek-, gespreks- en schrijfsituaties woorden en uitdrukkingen die ze door inzicht in taalverwantschap en context en door bronnengebruik begrijpen, zinvol gebruiken (*Verstehensvokabular* / *Verwendungsvokabular*).

Deze woordenschat heeft eveneens een dienende functie maar is basiswoordenschat die ze expliciet moeten leren;

LEERINHouden

- als woordvelden komen de items van de Raad van Europa in aanmerking (cf. bibliografie 5.1.6 *Kontaktschwelle*): vooral de onderwerpen persoonlijk en familiaal leven, school, studie en beroep, informele sociale contacten, vrije tijd; (*Verstehensvokabular*);
- de basiswoordenschat voor spreek-, gespreks- en schrijfsituaties (zie spreek-, gespreks- en schrijfvaardigheid) (*Verwendungsvokabular*)

- ze worden aangezet tot het zelfstandig organiseren en verwerken van *Verwendungsvokabular*;
- ze kunnen woordenboeken efficiënt gebruiken.

Vaktaal

- De leerlingen kunnen de lexicale vaardigheden ook in vaktaalsituaties (sector toerisme) gebruiken; *Verstehensvokabular*
 - enkele vaktermen en hun Nederlandse vertaling uit lees- en luisterteksten
- ze begrijpen enkele frequente afkortingen;
 - enkele frequente afkortingen (bv. *BLZ, MwSt., FKK, EZ, DZ*, enz.)
- ze beheersen enkele decoderingsstrategieën voor vakterminologie en kunnen hulpmiddelen efficiënt gebruiken. *Verwendungsvokabular*
 - lange samenstellingen
 - vaktermen en uitdrukkingen en hun Nederlandse vertaling in de spreek-, gespreks- en schrijfsituaties (Frühstück inklusive, im zweiten Stock enz.)

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

- Woordenschatverwerving (woorden, uitdrukkingen, collocaties, chunks) staat in dienst van de vaardigheidsbeheersing. Een gebrek aan lexicale kennis zal vaker tot communicatiestoornissen leiden dan een gebrek aan grammaticale kennis. Daarom moet veel aandacht naar woordenschattraining gaan.
- Door veel lezen en luisteren vindt onbewuste woordenschatverwerving plaats. De op die manier receptief en soms actief opgeslagen woordenschat zal in omvang van leerling tot leerling sterk verschillen. Daarom moet de leerkracht hier sturend optreden, zodat iedereen een actieve basiswoordenschat verwerft en een zo groot mogelijke receptieve woordenschat aankan.
- Voor de uitbouw van een sterke receptieve woordenschat moeten de leerlingen gebruik kunnen maken van gepaste lees- en luistertechnieken en decoderingsstrategieën om hun raadvaardigheid te vergroten. Ook voor het opslaan van receptieve woordenschat is een herhaalde confrontatie in zinvolle contexten noodzakelijk.
- Voor het memoriseren van actief te beheersen woordenschat moeten natuurlijk nog meer inspanningen worden geleverd. Het is ondertussen duidelijk dat actieve woordenschat enkel handelend en in contexten kan worden geleerd. Veelvuldige herhaling is een must. Het leereffect zal vergroten naarmate de leerlingen met de woorden iets doen: betekenis raden, hypothesen over betekenis controleren, collocaties uitproberen, woordvormingselementen herkennen, zich met het woordenschatelement kunnen identificeren (affectieve belangstelling), oefeningen maken die echt communicatief zijn (taalspelletjes, tekstvragen, op teksten reageren, enz.), woorden in gesprekjes en contexten gebruiken, associaties maken (woordvelden en woordspinnen opbouwen) enz.
- De klassieke woordenlijsten en het uitgebreid noteren van woordverklaringen leveren maar een gering resultaat op. De leerkracht moet duidelijk maken welke woorden actief te leren zijn. De 10 à 15 nieuwe woorden of uitdrukkingen per les die communicatief belangrijk zijn, worden dan in woordvelden, -spinnen en/of in context genoteerd en vooral uitgebreid en afwisselend geoefend en herhaald. Woordenlijsten met gebruik van het woord in een context kunnen daarbij een handig werkinstrument zijn voor de leerling.
- De woordenschat die nodig is om in situaties taalhandelingen succesvol uit te voeren, wordt best concentrisch aangeboden en geoefend. Deze herhaling hoeft niet te vervelen, omdat uitbreiding van situaties en taalhandelingen in combinatie met een grotere tekstsoortenkeuze voldoende afwisseling kan bieden.

Controle / Evaluatie

- Het gaat hier om doelstellingen die middelen worden voor de finale vaardigheidsdoelstellingen. Toch is geregelde controle van de leerresultaten belangrijk als aansporing voor de leerlingen om blijvend inspanningen te leveren, want gebrek aan lexicale kennis is een grote hinder voor de vaardigheidstraining.
- De controle en evaluatie van deze functionele vaardigheid kan zowel direct (*Verwendungsvokabular*) als indirect en geïntegreerd in de vaardigheidstests (*Verwendungs- und Verstehensvokabular*) plaatsvinden.
- Zelfs directe toetsing van kleine woordenschatonderdelen gebeurt best in testvormen met een zinvolle context.
- Er is op de educatieve softwaremarkt en op het internet een groot aanbod van interactieve woordenschattoefeningen die geschikt zijn voor zelfstandig en gedifferentieerd leren en testen.

MINIMALE MATERIËLE UITRUSTING

- woordenboeken, authentiek toeristisch materiaal;
- internetaansluiting; software voor woordenschat.

4 Algemene pedagogisch-didactische wenken

4.1 Christelijke inspiratie

Dit leerplan Duits kadert in het hele opvoedingsproject van het katholiek secundair onderwijs. Ook het vak Duits in de derde graad TSO Toerisme kan hier een bijdrage leveren: de kansen liggen voor het grijpen.

Voor de leerkracht is de christelijke inspiratie altijd opnieuw een reden tot optimisme en hoop, ook als de werkelijkheid van elke dag ons soms meer ondankbaarheid, onverschilligheid en vooringenomenheid lijkt te bieden. We weten dat er een hoopvol perspectief is. We zullen onze leerlingen altijd weer nieuwe kansen bieden vanuit deze fundamentele houding, vanuit onze vakbekwaamheid en onze persoonlijke creativiteit.

Welke kansen?

We leren de leerlingen op een positieve, open en sociale manier met elkaar omgaan. Daartoe zijn de vele vormen groepswork en duowork, waarbij geregeld van partner wordt gewisseld, geschikt. Het komt erop aan dat iedereen met iedereen wil samenwerken, iedereen aan het opdrachtwerk wil deelnemen zonder zichzelf op de voorgrond te dringen, iedereen bereid is de andere te helpen als er iets misgaat. Wie een bepaald tempo niet aankan, wordt positief opgevangen. Iedereen mag en wil zijn woordje doen in het klasgesprek. Ook als leerlingen alleen werken, gedragen ze zich niet asociaal: in terugkoppelmomenten zijn ze bereid hun opgedane kennis mee te delen en in een open geest ter discussie te stellen. Ze zijn positief kritisch tegenover het werk van anderen en kunnen zelf ook dergelijke kritiek aanvaarden.

Er zou op dit vlak in de andere lessen al veel verwezenlijkt moeten zijn, maar dat belet niet dat aan de instandhouding en ontwikkeling van deze attitudes moet worden verder gewerkt. Dit geldt des te meer telkens als er vrij heterogene groepen worden samengezet.

Deze positieve geest kan ook tot uiting komen in de keuze van situaties, onderwerpen en teksten. Zo kunnen er zowel in het gedeelte algemene taal als in het gedeelte vaktaal situaties aan bod komen, waarin anderen worden geholpen, waar aandacht en respect is voor vreemdelingen, andersdenkenden en de zwakkeren uit onze samenleving; waar wordt ingegaan op goed en kwaad in de actualiteit (nieuwsberichten) en in de Duitse geschiedenis.

4.2 Verwerking van moderne didactische inzichten

Zelfstandig leren

Om de doelen van deze cursus zo goed mogelijk te realiseren en om onze leerlingen ook via het vak Duits in het zelfstandig leren zo ver mogelijk te brengen, is het belangrijk dat de leerlingen in verstaanbare taal bewust worden gemaakt van de algemene doelstellingen, de leerplandoelstellingen, de geschikte leerwegen en de evaluatiecriteria.

Wanneer de leerlingen stelselmatig ook nog vertrouwd worden gemaakt met de werking en het leereffect van de gekozen sociale werk- en oefenvormen, zal het makkelijker zijn om ze sterker bij het leerproces te betrekken, zodat ze daarin een steeds zelfstandiger rol kunnen gaan spelen. Moderne leerboekenreeksen bevatten daarom hoofdstukken waarin talen leren gethematiseerd wordt, oefeningen met oplossingsleutel, pedagogische woordenlijsten en grammatica, testen voor zelfevaluatie, allerlei leertips voor de verschillende leerderstypes, enz.

Het gaat hier dus ook om de ontwikkeling van algemene taalleervaardigheid. Uitgaande van het leerlingenprofiel is het duidelijk dat de meeste leerlingen motivering en begeleiding zullen blijven nodig hebben en dat stapsgewijze progressie en individuele aanpak de beste weg is.

Zie in dit verband de tekst van de begeleiders Duits "Suggesties voor het persoonlijk werk van de leerling", die op ruime schaal is verspreid (cf. bibliografie 5.3 DaF op het internet).

ICT

Informatie- en communicatietechnologie dienen ruim aandacht te krijgen en moeten dus beschikbaar zijn. We denken hierbij aan alle media die kunnen bijdragen tot een hoger leertempo, die inspelen op de vertrouwdheid van leerlingen met beeldcultuur, die kunnen tegemoetkomen aan de voor onze leerlingen belangrijke eis naar afwisseling en authenticiteit, en waarvan het gebruik eigen communicatieve mogelijkheden biedt.

We denken hier in de eerste plaats aan middelen die als traditioneel moeten worden beschouwd, ook al ontbreken ze jammer genoeg nog vaak in de lessen Duits: tv, videocamera, overheadprojector, enz.

De kansen die software en internet bieden, mogen ook voor Duits niet ongebruikt blijven. Internet en computer kunnen voor zelfstandig leren en voor opdrachten thuis en op school worden ingezet, omdat ze tegemoet komen aan ideale omstandigheden en werkvormen die de traditionele leermiddelen in het taalonderwijs niet kunnen bieden: onmiddellijke toegang tot gedifferentieerd, attractief, levensecht en actueel tekstmateriaal, tot verschillende hulpmiddelen voor receptieve en productieve taalprestaties, tot levensechte en snelle communicatiekanalen voor productieve oefeningen, tot geïndividualiseerde instaptesten en bijbehorend oefenmateriaal voor de training van functionele en communicatieve vaardigheden. De drempel om met ICT te werken is voor de meeste van deze TSO-leerlingen trouwens zeer laag, omdat ze meestal goed met computer en internet vertrouwd zijn.

Er mag worden verwacht dat de gebruiksmogelijkheden van elektronische media met meerwaarde voor het MVT-onderwijs stelselmatig zullen uitbreiden en verfijnen. Waar nodig moeten materiële voorwaarden worden vervuld om deze media voor iedereen toegankelijk te maken.

Intercultureel leren

'Landeskunde' is al lang meer dan een verzameling van geïsoleerde feitenkennis. Intercultureel leren komt erop neer dat de leerling kritisch over de eigen cultuur en de cultuur van de vreemde taal leert nadenken door authentieke ervaringen te toetsen aan de eigen leefwereld.

De bedoeling is de ontwikkeling van een juist zelfbeeld, de afbouw van vooroordelen, en het bewustzijn van het beeld dat de anderen van ons hebben. Het einddoel is in de eerste plaats succesvol kunnen functioneren in algemene situaties en toeristische vaktaalsituaties. Het gaat hier ook om een geest van begrip en verdraagzaamheid en internationale samenwerking.

Op dit grote terrein kan deze cursus de eerste stappen begeleiden, in de concrete situaties gaat het om een praktische voorbereiding. Daarvoor moeten gepast materiaal en bijbehorende leeractiviteiten worden gekozen.

4.3 Rol van de moedertaal

Zie in dit verband de tekst van de begeleiders Duits “Moedertaal in de lessen Duits”, die op ruime schaal is verspreid (cf. bibliografie 5.3 DaF op het internet).

Hoewel de invloed van de moedertaal in het taalverwervingsproces niet weg te denken is, moeten we er toch in elk geval van uitgaan dat in de lessen Duits doeltaalgebruik de regel en moedertaalgebruik de uitzondering is.

Dit wil zeggen dat elke les in eerste instantie een stevige input attractief, levensecht en functioneel Duits moet bieden waarmee dan zinvol en taakgericht wordt gewerkt en geoefend om taalverwerving te realiseren. Ook de instructietaal maakt deel uit van die noodzakelijke input.

Moedertaalgebruik is behalve in de vertrouwde uitzonderingssituaties (voor sommige grammaticadeeltjes, om opdrachten met ingewikkelde uitleg snel te starten, enz.) geschikt voor een precies begrip van typische vaktermen (bv. BTW / MwSt.).

4.4 Authenticiteit

Maximaal gebruik van uit de realiteit geplukt, “normaal-functioneel” materiaal met daarbij passende communicatieve opdrachten is uiteraard aan te bevelen. De taalverwantschap laat een onmiddellijk gebruik van authentieke teksten toe. Dit is een boeiende uitdaging zowel voor leerlingen als voor leerkrachten. Toch zal de graad van authenticiteit van de teksten naargelang van de nagestreefde vaardigheid geleidelijk moeten worden opgebouwd.

Bovendien mag niet uit het oog worden verloren dat het onderwijs grotendeels een “doen-alsof”-situatie is, waar plaats moet zijn voor opbouwfasen die als dusdanig niet in de dagelijkse werkelijkheid voorkomen. Een dergelijke “onnatuurlijke” situatie in het eerste leerjaar van de derde graad hoeft ons dan ook niet a priori af te schrikken.

In dit kader past ook de discussie over isolatie en integratie van de verschillende vaardigheidstrainingen. De aanhangers van maximale authenticiteit zijn meestal ook aanhangers van maximale integratie van elke taalactiviteit. Zeker in het eerste leerjaar van de derde graad moet er bij het leerproces en de toetsing nog ruim oog zijn voor isolatie: lezen, luisteren, spreken en schrijven kunnen dan nog best geïsoleerd worden aangebracht en geëvalueerd. In de realiteit zijn er overigens genoeg momenten waarop dat ook voorkomt (lezen van een krantenartikel, luisteren naar een bedrijfspresentatie, een bezoeker rondleiden, enz.). Deze vraag naar isolatie doet natuurlijk niets af aan de eis tot variatie in een les Duits, zodat in verband met één thema verschillende vaardigheden na elkaar aan bod kunnen komen.

4.5 Oefening en toetsing

Dat oefenen een essentieel onderdeel van het leerproces is, spreekt vanzelf. Contextloze invuloefeningen en andere dergelijke traditionele geleide oefeningen zijn meestal niet geschikt om de communicatieve doelen te realiseren. Een communicatieve oefeningentypologie bevat steeds wisselende groepsvormen, een zinvolle leerlinggerichte context en een opdrachtvorm die stelselmatig en stapsgewijs op zelfverantwoordelijk leren voorbereidt.

Om te voldoen aan een aantal algemeen-didactische eisen en om betwistingen te vermijden, moet toetsing uitgaan van volgende principes:

- toetsing is geen eindpunt, maar leidt tot bevestiging (‘doelstelling is gerealiseerd’), tot remediëring (‘het kan beter, op die manier’), en zeer uitzonderlijk tot uitsluiting (die alleen door de delibererende klassenraad kan worden uitgesproken); de leerkracht moet ook oog hebben voor de vervolgsituatie en voor de algemene uitslag van de leerling;

- toetsing moet altijd bij het verworvene aansluiten;
- voor de receptieve vaardigheden wordt bij toetsing het verworvene toegepast op nieuw materiaal;
- toetsing van vaardigheden bestaat niet, zoals vroeger, uit één eindproduct, maar uit een verzameling van proeven die op verschillende momenten voor elk vakonderdeel werden afgelegd;
- toetsing moet voor de buitenwereld (en in de eerste plaats voor de leerling) zo doorzichtig mogelijk zijn;
- toetsing moet slaan op alle aspecten van het vak en daarvan ook getuigenis afleggen. Er moeten dus ook duidelijke sporen van spreek-, gespreks-, en luistervaardigheid zijn.

4.6 Specificiteit van de studierichting

Sinds 1989 heeft het VVKSO bewust voor een communicatieve aanpak van het MVT-onderwijs gekozen. Leerlingen moeten in de eerste plaats met de vreemde taal iets kunnen 'doen'. In de studierichting Toerisme moeten ze bijgevolg zowel in algemene situaties als in enkele vaktaalsituaties kunnen functioneren.

Ook al lijkt vaktaalbeheersing voor onze leerlingen op het eerste gezicht niet makkelijk haalbaar (te laag taalbeheersingsniveau van de leerlingen, beperkt aantal contacturen, extra aanschaf van leermiddelen, leemte in de initiële lerarenopleiding, misvattingen over leerinhouden, enz.), toch is makkelijk aan te tonen dat vaktaalondericht nodig, nuttig en zeer goed haalbaar is.

In de toeristische sector komt bijna elke werknemer of ondernemer in een internationaal werkterrein terecht. De kenmerken van de gebruikelijke vaktaaltekstsoorten maken vaktaal ook voor beginnende taalleerders toegankelijk. Deze teksten vertonen immers meestal een sterke reductie van morfologie, syntaxis en lexicon. Bovendien hebben ze eigen structuren, non-verbale en typo- en topografische kenmerken waarmee de leerlingen al tijdens hun opleiding vertrouwd werden gemaakt. De eigen vakkennis van de leerling en de taalverwantschap tussen het Duits en het Nederlands maken het mogelijk dat leerlingen al snel zinvol met vakteksten kunnen omgaan. Deze succesbelevingen vormen een extra motivering die in een tweede of derde jaar Duits meestal erg van pas komt. Dat de leerling eigen vakkennis in zijn taalverwervingsproces kan inbrengen, verleent hem in het leerproces een zelfstandigere rol.

De vaktaaldoelen beogen in eerste instantie enige praktische gespreksvaardigheid in direct sociaal contact en aan de telefoon. Dan volgt leesvaardigheid van vakteksten en ten slotte is er de schrijfvaardigheid, die beperkt blijft tot productie aan de hand van hulpmiddelen. Door de voorspelbaarheid en het formele aspect van de vaktaalsituaties kan er preciezer geoefend worden. Anders dan in algemene taalprestaties worden hier hogere eisen aan correctheid gesteld wegens economische principes zoals klantenbinding, efficiëntie, enz.

Uiteraard worden de vaktaaldoelen gerealiseerd met dezelfde communicatieve werkvormen en oefeningentypologie als de doelen voor algemeen Duits. Heel wat taalhandelingen en situaties uit de algemene taal kunnen in vaktaalsituaties herhaald en uitgebreid worden.

Naast het lesmateriaal dat door het VVKSO zelf werd ontwikkeld (cf. bibliografie 5.6 Vaktaal Hotel en Toerisme), is er een zeer ruim aanbod op de leermiddelenmarkt. De vaktaaldoelen passen ook goed in eventuele vakoverschrijdende opdrachten voor de 'geïntegreerde proef' en nodigen als vanzelf uit om ICT-ondersteuning te gebruiken.

Bij de voorbereiding van leeractiviteiten voor het realiseren van vaktaaldoelen houdt men best rekening met volgende tips:

- authentiek en actueel materiaal motiveert sterk;
- afwisseling houdt de aandacht gaande:
 - integreer vaktaal- en algemeen vreemdetaalonderricht,
 - plan 4 tot 5 verschillende leeractiviteiten per les,

- zorg voor geïntegreerde vaardigheidstraining,
- zorg voor afwisseling in het tekstsoortenaanbod,
- zorg voor dezelfde variatie in werkvormen als bij de communicatieve aanpak;
- criteria voor materiaalkeuze en verwerkingsopdrachten:
 - geschikt voor de vooropgestelde leerdoelen,
 - modern en recent,
 - leerling- en praktijkgericht,
 - rekening houdend met de communicatieve functie en de kenmerken van de gekozen tekstsoort.

4.7 Vakgroepwerking

Dit graadlerplan Duits voor de derde graad TSO Toerisme is een open leerplan. Dit wil zeggen dat na overleg in de vakgroep en in de MVT-vakgroep heel wat keuzes de praktische invulling en uitvoering van het leerplan zullen bepalen.

Voor de jaarplanning kunnen onder meer volgende vragen door het talenteam worden beantwoord:

- Welke leerplandoelstellingen krijgen in het kader van het taalbeleid van de school een bijzondere klemtoon?
- Hoeveel vaktaal en hoeveel algemene taal krijgen de leerlingen te verwerken?
- Wordt vaktaal voor het tweede jaar van de derde graad gereserveerd of start vaktaalonderricht al in het eerste leerjaar en wordt er dan concentrisch gewerkt?
- Zijn er afspraken voor een evenwichtig en samenhangend tekstaanbod uit de ruime keuzemogelijkheden van de leerinhouden? Wordt er thematisch gewerkt, probeert men vaardigheden te integreren, denkt men aan een vakoverschrijdende projectaanpak?
- Hoe wordt in de verschillende leerjaren een verticale en horizontale samenhang gerealiseerd?
- Hoe kan Duits ook deel uitmaken van de schoolvakken voor de geïntegreerde proef (GIP)?

5 BIBLIOGRAFIE

5.1 Didactiek van het DaF-onderwijs

5.1.1 Algemeen

- **BIMMEL, P., RAMPILLON, U.**, Lernerautonomie und Lernstrategien, Fernstudieneinheit 23, Langenscheidt, München, 2000. ISBN: 3-468-49651-6
- **DITMAR, N., ROST-ROTH, M.**, Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Lang, Frankfurt/M., 1995. ISBN: 3-631-31759-X
- **HÄUSSERMANN, U., PIEPHO, H.-E.**, Aufgabenhandbuch. Deutsch als Fremdsprache. Abriss einer Aufgaben- und Übungstypologie, iudicium, München, 1996. ISBN: 3891292694
- **HEYD, G.**, Aufbauwissen für den Fremdsprachenunterricht (DaF), Narr, Tübingen, 1997. ISBN: 3823349627
- **HUNEKE, H.-W., STEINIG, W.**, Deutsch als Fremdsprache: Eine Einführung, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1997. ISBN: 3503037799
- **MEISSNER, F.-J.**, Interaktiver Fremdsprachenunterricht, Narr, Tübingen, 1997.

- **NEUNER, G., KRÜGER, M., GREWER, U.**, Übungstypologie zum kommunikativen Deutschunterricht, Langenscheidt, München, 1996. ISBN: 3468494300

5.1.2 Spreekvaardigheid

- **NEUF-MÜNKEL, G., ROLAND, R.**, Fertigkeit Sprechen, Langenscheidt, München, 1991.
- **PRANGE, L.**, 44 Sprechspiele für Deutsch als Fremdsprache, Hueber, Ismaning, 1993. ISBN: 3190015031

5.1.3 Schrijfvaardigheid

- **FEILKE, H., PORTMANN, P.**, Schreiben im Umbruch, Klett, Stuttgart, 1996. ISBN: 3123113302
- **MÜLLER, R.**, Interaktives Schreiben im Unterricht Deutsch als Fremdsprache, Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler, 1997. ISBN: 3871167592

5.1.4 Luistervaardigheid

- **DAHLHAUS, B.**, Fertigkeit Hören, Fernstudieneinheit 5, Langenscheidt, München, 1994. ISBN: 3468496753
- **KÜHN, P.**, Hörverstehen im Unterricht Deutsch als Fremdsprache, Lang, Frankfurt/M., 1996. ISBN: 3-631-49206-5
- **WIEMER, C., EGGERS, D., NEUF, G.**, Hörverstehen, Hueber, Ismaning, 1997. ISBN: 3-19-001605-4

5.1.5 Leesvaardigheid

- **WESTHOFF, G.**, Fertigkeit Lesen, Fernstudieneinheit 17, Langenscheidt, München, 1997/98. ISBN: 346849663X

5.1.6 Woordenschattraining

- **BAEYERLEIN, O.**, Erwerb und Vermittlung von Wortschatz, iudicium, München, 1997. ISBN: 38911296045
- **BALDEGGER, M., MÜLLER, M., SCHNEIDER, G.**, Kontaktschwelle Deutsch als Fremdsprache, Europarat – Rat für kulturelle Zusammenarbeit, Langenscheidt, Berlin, 1993. ISBN: 3468494505
- **BAUSCH, K.-R., CHRIST, H., KÖNIGS, F., KRUMM, H.-J.**, Erwerb und Vermittlung von Wortschatz im Fremdsprachenunterricht, Narr, Tübingen, 1995.
- **BOHN, R.**, Probleme der Wortschatzarbeit, Fernstudieneinheit 22, Langenscheidt, München, 1999. ISBN: 3468496524
- **GELLERT, A.**, Großer Lernwortschatz, Hueber, Ismaning, 2000. ISBN: 3190063680
- **MÜLLER, B.-D.**, Wortschatzarbeit und Bedeutungsvermittlung, Fernstudieneinheit 8, Langenscheidt, Berlin, 1994. ISBN: 3468496729

5.1.7 Intercultureel leren

- **APELTAUER, E.**, Körpersprache in der interkulturellen Kommunikation, Bildungswissenschaftliche Hochschule, Flensburg, 1996.
- **BLEI, D., ZEUNER, U.**, Theorie und Praxis interkultureller Landeskunde im Deutschen als Fremdsprache, ASK-Verlag, Bochum, 1998.

- **MACAIRE, D., HOSCH, W.**, Bilder in der Landeskunde, Lang, München, 1996. ISBN: 3468496605

5.1.8 Evalueren

- **BOLTON, S.**, Probleme der Leistungsmessung, Fernstudieneinheit 10, Langenscheidt, München, 1996. ISBN: 3468496702
- **KLEPPIN, K.**, Fehler und Fehlerkorrektur, Fernstudieneinheit 19, Langenscheidt, München, 1997/98. ISBN: 3468496567
- **SCHELTEN, A.**, Testbeurteilung und Testerstellung, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1997. ISBN: 3515071415

5.1.9 ICT

- **BORRMANN, A., GERDZEN, R.**, Vernetztes Lernen – Hypertexte, Homepages & ... was man im Sprachunterricht damit machen kann, Klett, Stuttgart, 1999. ISBN: 3127190042
- **DAMASCHKE, G.**, Gezielt suchen und finden im Internet, Markt+Technik Verlag, München, 2001. ISBN: 3-8272-6062-0
- **GRABIS, B., KIENITZ, G., W.**, Der Internet-Guide für Schüler. Bessere Noten durchs Internet, Moses, Kempen, 2000. ISBN: 3-89777-032-6
- **GRÜNER, M., HASSERT, T.**, Computer im Deutschunterricht, Fernstudieneinheit 14, Langenscheidt, München, 2000. ISBN: 346849662
- **KIENITZ, G., W.**, Der Internet-Guide für Lehrer. Zeitgemäss und effizient unterrichten mit dem Internet, Moses, Kempen, 2000. ISBN: 3-89777-0245

5.2 Vaktijdschriften

5.2.1 Onderwijs Deutsch als Fremdsprache

- **Der Deutschunterricht.** Vereinigt mit Diskussion Deutsch. Beiträge zu seiner Praxis und wissenschaftlichen Grundlegung, Friedrich Verlag in Zusammenarbeit mit Klett Vertrieb, Postfach 10 01 50, 30917 Seelze, tel. 0049 511/40004-0, fax 0049 511/40004-119, ISSN 0340-2258.
- **Deutsch als Fremdsprache.** Zeitschrift zur Theorie und Praxis des Deutschunterrichts für Ausländer, Herder-Institut interDaF e. V. am Herder-Institut Uni Leipzig, Lumumbastraße 2-4, 04105 Leipzig, tel. 0049 341/9737521, fax 0049 341/9737548, ISSN 0011-9741. Besteladres: Langenscheidt KG, Crellestraße 28-30, 10827 Berlin.
- **Extra Editie.** Uitgave van de werkgroep Deutsch macht Spaß, i.s.m. het Goethe-Institut Amsterdam en uitgeverij Thieme, Deutsch macht Spaß, PB 2936, NL-2601 CX Delft.
- **Fremdsprache Deutsch.** Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts, Ernst Klett Verlag International GmbH, Klett Edition Deutsch, Postfach 106061, 70049 Stuttgart, tel. 0049 711/66640-0, fax 0049 711/617201, ISSN 0937-3160.
- **Germanistische Mitteilungen.** Zeitschrift für deutsche Sprache, Literatur und Kultur, Roland Duhamel u. a. im Auftrag des Belgischen Germanisten- und Deutschlehrerverbandes (BGDV), Vrijheidslaan 17, B-1081 Brussel, www.bgdv.be
- **Info DaF.** Informationen Deutsch als Fremdsprache, Deutscher Akademischer Austauschdienst in Zusammenarbeit mit dem Fachverband DaF, Referat 221, Kennedyallee 50, 53175 Bonn. Besteladres: iudicium verlag GmbH, Hans-Grässel-Weg 13, 81375 München, Postfach 701067, 81310 München, fax 0049 89/7142039, e-mail iudicium@geist.de
- **Langenscheidts Sprach-Illustrierte.** Verlag Langenscheidt KG, Berlin-Schöneberg, ISSN 0023-8252

- **Levende Talen.** Vereniging van Leraren in Levende Talen, Postbus 75148, NL-1070 AC Amsterdam, tel./fax 0031 20-6739424, ISSN 0024-1539.
- **Markt.** Materialien aus der Presse für berufsorientierten Unterricht DaF, Goethe-Institut München, dreimal im Jahr.
- **nm.** Neusprachliche Mitteilungen aus Wissenschaft und Praxis, Fachverband Moderne Fremdsprachen im Pädagogischen Zeitschriftenverlag, Postfach 269, 10107 München, tel. 0049 30/20183-592, fax 0049 30/20183-684, www.hsd.de/pzv. Besteladres: Christa Mosiniak, tel. 0049 30/20183-588, fax 0049 30/20183-593.
- **Pädagogik.** Pädagogische Beiträge Verlag GmbH, Rothenbaumchaussee 11, 20148 Hamburg, ISSN 0933-422X. Besteladres: Beltz Zentralauslieferung, Postfach 100161, 6940 Weinheim, tel. 0049 6201/703-227, fax 2729476, e-mail aboservice@beltz.de
- **Praxis des neusprachlichen Unterrichts.** Pädagogischer Zeitschriftenverlag GmbH + Co. KG, Postfach 269, 10107 Berlin, tel. 0049 30/20183-592, fax 0049 30/20183-593, www.hsd.de/pzv. ISSN 0938-802
- **Sprachreport.** Informationen und Meinungen zur deutschen Sprache, Institut für deutsche Sprache, Postfach 101621, 68016 Mannheim, tel. 0049 621/1581-0, www.ids-mannheim.de, ISSN 0178-644X
- **Zielsprache Deutsch.** Max Hueber Verlag GmbH + Co.KG, Max Hueberstraße 4, Postfach 1142, 8729 Ismaning, tel. 0049 89/9602-0, fax 0049 89/9602-358, www.hueber.vfd.de. Besteladres: Verlagsservice Klaus Klott, Apostel-Paulus-Straße 32, 10832 Berlin, tel. 0049 30/78707060, fax 0049 30/78707062, e-mail klaus.klott@metronet.de

5.2.2 Intercultureel leren voor leraars

- **AZ-Journal.** Aktuelle Texte aus der Abendzeitung, Jürgen Schenkendiek, München GI, Ref 42/AWD, Postfach 201009, 8000 München 2
- **Begegnungen.** Deutsche Schulen im Ausland, Auswärtiges Amt Bonn/Bundesverwaltungsamt-Zentralstelle für Auslandschulwesen Köln, Varus-Verlag Birgit Laube, Königswinterer Straße 552, 53227 Bonn, tel. 0049 228/440015, fax 0049 228/440017, e-mail varus.mail@t-online.de, www.varus.com
- **Brüssel – Rundschau.** Amédée Lynenstraat 25/12, 1210 Brussel, tel. 02/2192919, fax 02/2199200, www.a-1.be/de/b-r
- **Bulletin.** Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Welckerstraße 11, 53113 Bonn, tel. 0049 228/208-3341, fax 0049 228/208-3149, www.bundesregierung.de/01/pressf.html, ISSN 0342-5754
- **DAAD Letter.** Hochschule Ausland, Deutscher Akademischer Austauschdienst e.V., Kennedyallee 50, 53175 Bonn, tel. 0049 228/882-0, fax 0049 228/882-444, e-mail Petersberg.Verlag@t-online.de, www.daad.de. Besteladres: Postfach 2266, 53631 Königswinter, tel. 0049 223/911480, fax 0049 223/911481, e-mail Petersberg.Verlag@t-online.de
- **Das BelgienMagazin.** Aktuelles – Kultur – Tipps – Termine in Belgien. Das BelgienMagazin, Rossel, Koningsstraat 112, 1000 Brussel, tel. 02/2191258, fax 02/2192335. Besteladres: "Das BelgienMagazin", Marktplatz 8, 4700 Eupen, tel. 087/591300, fax 087/743820, <http://www.belgien-magazin.be/>
- **Deutsche Bücher.** Forum für Literatur, Verlag Rodopi B.V., Keizersgracht 302-304, 1016 EX Amsterdam, tel.0031 20/6227507, fax 0031 20/6380948, e-mail F.van.der.Zee@rodopi.nl
- **Deutschland.** Zeitschrift für Politik, Kultur und Wirtschaft, Societäts-Verlag. In Zusammenarbeit mit dem Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 60268 Frankfurt am Main, tel. 0049 69/7501-0, fax 0049 69/75014361, e-mail redaktion.deutschland@rhein-main.net. Besteladres: Verlag Frankfurter Societäts-Druckerei GmbH, Postfach 100801, Frankenallee 79-81, 6000 Frankfurt am Main.
- **Grenzecho.** GE-Verlag, Marktplatz 8, 4700 Eupen, tel. 087/591300, fax 087/743820, www.euregio.net/grenzecho/index.html
- **Informationen zur politischen Bildung.** Bundeszentrale für politische Bildung (BpB), Berliner Freiheit 7, 53111 Bonn, fax: 0049 228/515-309, e-mail ag4@bpb.de, www.bpb.de. Besteladres: Franzis 'print & media, Postfach 150740, 80045 München, tel. 0049 89/2730193, fax 0049 89/5117-292

- **Sprache im technischen Zeitalter.** Am Sandwerder 5, 14109 Berlin, e-mail mail@leb.de, www.leb.de
Besteladres: Inter abo Betreuungs-GmbH, Postfach 360520, 10975 Berlin, tel. 0049 30/61105475, fax 0049 30/61105480
- **Von Schule zu Schule.** Lehrzeitschrift der Deutschsprachigen Gemeinschaft, Ministerium der Deutschsprachigen Gemeinschaft, Gospert 1-5, 4700 Eupen, tel. 087/744539, fax 087/556475.

Sommige van deze tijdschriften, of gedeelten eruit, kunnen ook door leerlingen worden gebruikt.

5.2.3 Internettijdschriften

- **DerDieDaF.** Klett Internet-Zeitschrift, e-mail lyris@rundbrief.de, www.klett-international.de, www.stufen.de
- **Infobrief DaF.** Institut für internationale Kommunikation, www.deutsch-als-fremdsprache.de
- **Neues aus dem Internet.** Klaus Brehm, Brehm@goethe.de
- **Planetenrundbrief.** <http://www.stefan-schwan.de/daf/default.html>

5.2.4 Tijdschriften voor leerlingen

- **Authentik auf Deutsch.** Zeitung und Kassette für den Deutschunterricht mit Fortgeschrittenen (advanced newspaper), Authentik, 27, Westland Square, Dublin 2, Ireland, tel. 00353/16771512, fax 00353/16771196, e-mail info@authentik.ie, www.authentik.com
- **Das Rad** [1ste jaar] - **Schuss** [2de jaar] - **Aktuell** [3de jaar], Mary Glasgow Magazines; Uitgeverij Averbode, Postbus 54, 3271 Averbode, tel. 013/780136, fax 013/773311, e-mail com@verbode.be
- **DJI-Bulletin.** Die regelmäßige Information des deutschen Jugendinstituts, Deutsches Jugendinstitut e.V., Nockherstraße 2, 81541 München, tel. 0049 89/62306-0, fax 0049 89/62306-162, www.dji.de
- **Fluter.** Bundeszentrale für politische Bildung (BpB), Berliner Freiheit 7, 53111 Bonn. Besteladres: Universum VerlagsAnstalt, Postfach 300, 65174 Wiesbaden, www.fluter.de ISSN 1433-2906
- **jetzt.** Das Jugendmagazin der Süddeutschen Zeitung, Süddeutscher Verlag GmbH, Sendlinger Straße 8, 80331 München, tel.0049 89/2183-8410, fax 0049 89/2183-8415, e-mail Redaktion@jetzt.de, www.jetzt.de
- **JUMA.** Das Jugendmagazin, Redaktion JUMA/TIP, Frankfurter Straße 40, 51065 Köln, tel. 0049 221/962513-0, fax 0049 221/962513-14, e-mail redaktion@juma.de, www.juma.de, ISSN 0940-4961
- **Katapult.** Zeitung und Kassette für den Deutschunterricht (intermediate newspaper), Authentische Lese- und Hörtexte mit Übungen für Lerner ab dem dritten Unterrichtsjahr, 27, Westland Square, Dublin 2, Ireland, tel. 00353/16771512, fax 00353/16771196, e-mail info@authentik.ie, www.authentik.com
- **Kinder-Freunde-Zusammen.** Merlijn educatieve media, Postbus 860, 3800 AW Amersfoort – Nederland, Tel. 0031 463 72 61, fax 031 463 75 87, mic@euronet.nl
- **Presse und Sprache.** Deutsch lernen mit Originalartikeln aus der deutschen Presse, Eilers & Schünemann Verlag GmbH, Postfach 106067, 28060 Bremen, tel. 0049 421/3690376, fax 049 421/3690348, e-mail Eilers@Schuenemann-Verlag.de, www.Presse-und-Sprache.de

Uiteraard zijn deze tijdschriften ook nuttig en stimulerend voor leerkrachten.

5.3 DaF op het internet

Begeleidingsteksten, een zeer uitgebreide en permanent geactualiseerde webbibliografie evenals de bovengenoemde URL's van de tijdschriften zijn op volgende site te vinden: <http://kogent.smic.be>

Gelieve achtereenvolgens aan te klikken: onderwijsvorm, secundair onderwijs, vakken en begeleiders, talen, Duits.

5.4 Woordenboeken

- **BERTELSMANN**, Die neue deutsche Rechtschreibung, Bertelsmann Lexikon Verlag, München. ISBN: 3577106255
- **DUDEN**, Deutsche Rechtschreibung, Langenscheidt, Mannheim. ISBN: 3411040122
- **DUDEN**, Das große Wörterbuch der deutschen Sprache, Langenscheidt, Mannheim. ISBN: 341104733X
- **KOENEN**, Woordenboek Duits-Nederlands / Nederlands-Duits, Woordenboeken Koenen, Utrecht/Antwerpen, 2000. ISBN: 90-6648622-8
- **PONS**, Basiswörterbuch. Deutsch als Fremdsprache. Das einsprachige Lernerwörterbuch, Ernest Klett Verlag, Stuttgart. ISBN: 3125172039
- **VAN DALE**, Groot Woordenboek Duits-Nederlands/Nederlands-Duits, Van Dale Lexicografie, Utrecht. ISBN: 9066481129
- **VAN DALE**, Nederlands-Duits/ Duits-Nederlands (in set), Van Dale Lexicografie, Utrecht.
- **VAN DALE**, Handwoordenboek Nederlands-Duits / Handwoordenboek Duits-Nederlands, Van Dale Lexicografie, Utrecht.
- **WAHRIG, G.**, Deutsches Wörterbuch, Bertelsmann Lexikon Verlag, München.
- **WAHRIG, G.**, Wörterbuch der deutschen Sprache, Bertelsmann Lexikon Verlag, München.
- **WOLTERS**, Handwoordenboek Duits-Nederlands / Handwoordenboek Nederlands-Duits, Van Dale Lexicografie, Utrecht / Antwerpen.

5.5 Grammatica

- **BUSCHA, J.**, Grammatik in Feldern, Max Hueber Verlag, München, 1999. ISBN: 3190072566
- **DUDEN**, Grammatik der deutschen Gegenwartssprache, Duden-Verlag, Mannheim, 1995. ISBN: 3411040467
- **FUNK, H., KOENIG, M.**, Grammatik lehren und lernen, Fernstudieneinheit 01, Langenscheidt, München, 1996. ISBN: 3486496796
- **GLOYER, H.**, Das Grammatik-Karrussell, (3 Bände), Verlag für Deutsch, Ismaning, 1999. ISBN: 3-88532-729-5 / 730-9 / 731-7
- **HACKEL, W.**, Verfahrensgrammatik. Eine alternative Grammatikbeschreibung für den SU, Lang, Frankfurt/M., Berlin, 1996.
- **HOFMANN, G.**, Grammatik in Frage und Antwort, Langenscheidt, München, 1998.
- **KWAKERNAAK, E.**, Grammatik im Fremdsprachenunterricht, Geschichte und Innovationsmöglichkeiten am Beispiel Deutsch als Fremdsprache in den Niederlanden, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, 1996. ISBN:90-420-0035-X
- **LUSCHER, R.**, Übungsgrammatik DaF für Anfänger, Hueber, Ismaning, 1998. ISBN: 3190272522
- **LUSCHER, R.**, Grammatik in gebruik-Duits, Intertaal, Antwerpen, 1999. ISBN: 90-545124-15
- **VAN EUNEN, K.**, Grammatikbogen, Langenscheidt, München, 1994. ISBN: 3468494785
- **VON GERNGROß, G.**, Grammatik kreativ, Langenscheidt, München, 1999. ISBN: 3468494793

5.6 Vaktaal hotel en toerisme

- **BARBERIS, P., BRUNO, E.**, Deutsch im Hotel. Gespräche führen. Korrespondenz, Hueber, Ismaning, 2001. ISBN: 001646-1 und 001647-X

- **BENEKE, J., EGGERS, A.,** Das Zertifikat Deutsch für den Beruf. Lernziele, Wortliste, Testmodell, Bewertungskriterien, Deutscher Volkshochschulverband und Goethe-Institut, 1995. ISBN: 720490
- **BUHLMANN, R., FEARNES, A.,** Handbuch des Fachsprachenunterrichts, Narr, Tübingen, 2000. ISBN: 3823349651
- **COHEN, U., GRANDI, N.,** Zimmer frei Neu Deutsch im Hotel, Langenscheidt, Berlin, 2001, 3-468-49412-2
- **COHEN, U., GRANDI, N.,** Herzlich willkommen Neu . Deutsch in Restaurant und Tourismus, Langenscheidt, Berlin, 2001, 3-468-49542-0
- **EPPERT, F.,** Deutsch in Küche und Restaurant, Hueber, Ismaning, 2000, ISBN: 001501-5
- **EISMANN, V.,** Wirtschaftskommunikation Deutsch, Langenscheidt, Berlin, 2000. ISBN: 3468904711
- **HERING, A., MATUSSEK, M.,** Geschäftskommunikation. Schreiben und Telefonieren, Hueber, Ismaning, 1996. ISBN: 3190115877
- **INTERDIOCESANE WERKGROEP LKW,** Communicatief vaktaalonderricht Duits in TSO, Lesmodellen april 1999, VVKSO – Centrum voor Navorming Bisdom Gent – Goethe-Institut Brussel. (Tel.: 02 511 33 57)
- **SLAATS, H.,** Talen voor de reisbranche: Duits, Toerboek, 1999. ISBN: 90-5844-029-X